

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Ятченко Євген Олександрович

УДК 347.2 : [903.26 + 061.234]

**РЕЧОВІ ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НА МАЙНО КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ**

Спеціальність 12.00.03 — цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ — 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у науковому відділі проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук
Бобрик Володимир Іванович,
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, завідувач наукового відділу юрисдикційних форм правового захисту суб'єктів приватного права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Академії правових наук України
Стефанчук Руслан Олексійович,
Хмельницький університет управління і права,
проректор з наукової роботи

кандидат юридичних наук, професор
Гопанчук Василь Степанович,
Навчально-науковий інститут права та психології
Київського національного університету внутрішніх
справ,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету

Захист відбудеться «29» квітня 2010 року о 14-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.500.01 у Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва Академії правових наук України за адресою: 01042, м. Київ, вул. М. Раєвського, 23-А.

З дисертацією можна ознайомитися у Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва Академії правових наук України за адресою: 01042, м. Київ, вул. М. Раєвського, 23-А.

Автореферат розісланий «__» березня 2010 року.

В. о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради

І. Е. Берестова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Утвердження свободи совісті і віросповідання в Україні призвело до бурхливого відродження релігійно-церковного життя. Ця, безумовно, позитивна тенденція розвитку українського суспільства в умовах становлення правового регулювання релігійної діяльності супроводжувалася й певними проблемами, що вносили напругу в релігійне середовище, а інколи переростали у відкриті конфлікти за участю релігійних громад. Спори з приводу майна культового призначення, насамперед культових будівель та земельних ділянок, а також майна, яке раніше використовувалось як культове, тривають донині.

Специфічні риси майна культового призначення, зокрема його символічність, а також специфіка діяльності релігійних організацій визначають особливості їх речових прав щодо такого майна. Однак, на наше глибоке переконання, ці особливості жодним чином не впливають на цивільно-правову природу речових прав релігійних організацій, а відтак, відповідні правовідносини підпадають під дію не лише актів спеціального законодавства про релігійні організації, зокрема Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а й правових актів загального характеру, насамперед Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України), а також Господарського кодексу України (надалі – ГК України), Земельного кодексу України (надалі – ЗК України) тощо. При цьому спостерігається певна неузгодженість між окремими положеннями зазначених вище актів законодавства, а також наявні певні прогалини, що вимагає вироблення цілісного підходу до законодавчого регулювання вищевказаних речових відносин.

Забезпечення належного законодавчого регулювання речових відносин за участю релігійних організацій щодо майна культового призначення надасть змогу вирішити низку проблемних питань та зняти соціальну напругу з приводу набуття, володіння, користування та розпорядження таким майном, а також запобігти виникненню спорів щодо майна культового призначення у майбутньому. Однак це, безумовно, має ґрунтуватись на всебічному науковому дослідженні речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Варто розуміти, що теоретична основа для такого дослідження є обмеженою, оскільки за радянських часів релігійні громади не визнавались учасниками правовідносин, а тому їх правовий статус радянськими науковцями фактично не досліджувався. З огляду на це наукові розробки проблем правового регулювання правовідносин за участю релігійних організацій, в тому числі й речових відносин, були започатковані лише після утвердження у незалежній Україні свободи совісті та надання у зв'язку з цим релігійним організаціям статусу юридичних осіб.

Останніми роками в Україні з цієї проблематики було захищено кілька дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, але лише праці В. Д. Фучеджі «Релігійні організації як суб'єкти цивільного права»

(2006 р.), Ю. В. Кривенко «Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні» (2007 р.) та В. Ф. Піддубної «Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин» (2008 р.) мають цивілістичне спрямування. Однак у цих дисертаціях проблеми речових прав релігійних організацій та їх цивільно-правового захисту розглянуті лише в загальних рисах. Крім того, в них фактично не приділяється увага питанню про передачу (повернення) релігійним організаціям майна культового призначення, визнаного державною власністю за радянських часів, що детально розглянуто у цій праці. Вищевказані обставини визначають актуальність і необхідність дослідження на дисертаційному рівні проблем речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Теоретичним підґрунтям цього дисертаційного дослідження стали цивілістичні доробки таких радянських, вітчизняних та іноземних вчених: С. С. Алексєєва, Ю. В. Білоусова, І. Е. Берестової, В. І. Бобрика, Д. В. Бобрової, В. І. Борисової, Ю. Л. Бошицького, С. М. Братуся, В. А. Васильєвої, М. В. Венецької, В. П. Грибанова, В. С. Гопанчука, О. В. Дзери, І. О. Дзери, А. С. Довгерта, Ю. О. Заїки, О. С. Іоффе, І. Р. Калаур, Н. Р. Кобецької, В. М. Коссака, В. М. Кравчука, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, В. В. Луця, Р. А. Майданика, М. С. Малєїна, О. А. Підпригори, З. В. Ромовської, Н. О. Саніахметової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. М. Співака, Р. О. Стефанчука, М. С. Суворова, Г. П. Тимченка, С. Я. Фурси, Є. О. Харитонова, В. В. Цюри, Я. М. Шевченко, А. С. Яковлєва та інших.

Зв'язок теми дослідження із науковими програмами, планами. Тема дисертації затверджена Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України 28 січня 2009 року (протокол № 1). Дисертаційне дослідження виконане згідно з державним планом, затвердженим Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. № 279/2002, відповідно до тем фундаментальних наукових досліджень Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України «Правові механізми охорони та захисту майнових прав в Україні та ЄС» (номер державної реєстрації 0108U000496) та «Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» (номер державної реєстрації 0108U000494).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає у виробленні обґрунтованого науково-практичного підходу до розв'язання проблем, пов'язаних із набуттям і здійсненням релігійними організаціями речових прав на майно культового призначення, їх припиненням та захистом.

Мета наукового дослідження зумовила такі *завдання* наукового пошуку:

- розкрити цивілістичний аспект таких понять як «релігійна організація», «релігійне утворення», «релігійне об'єднання», «речові права», «майно культового призначення», «культове майно», «передача майна» тощо;
- визначити особливості участі релігійних організацій у речових

правовідносинах;

- охарактеризувати майно культового призначення як особливий об'єкт речових прав;
- виявити ознаки речових прав релігійних організацій та сформулювати поняття «речові права релігійних організацій»;
- класифікувати речові права релігійних організацій;
- встановити особливості підстав набуття та припинення права власності та інших речових прав релігійних організацій на майно культового призначення;
- визначити порядок здійснення речових прав релігійних організацій на майно культового призначення;
- розглянути підстави, форми, способи та засоби захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення;
- розробити пропозиції щодо удосконалення актів цивільного законодавства в аспекті регулювання діяльності релігійних організацій в Україні, зокрема, передачі (повернення) релігійним організаціям націоналізованого майна культового призначення.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини за участю релігійних організацій, що складаються з приводу майна культового призначення.

Предмет дослідження становлять речові права релігійних організацій на майно культового призначення, положення чинного законодавства України та зарубіжних країн, що регулюють відносини з приводу речових прав релігійних організацій, практика їх застосування, зокрема, судова практика вирішення спорів щодо майна культового призначення, а також відповідні положення цивілістичної доктрини.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження склали, зокрема, такі методи дослідження: діалектичний, історико-правовий, формально-логічний, порівняльно-правовий, аналізу та синтезу, узагальнення, системно-структурний тощо.

Діалектичний метод сприяв об'єктивній оцінці стану передачі (повернення) державою майна культового призначення та захисту речових прав релігійних організацій в Україні (*підрозділи 2.1, 3.1 та 3.2 дисертації*). Застосування історико-правового методу надало можливість дослідити формування та розвиток базових для цієї дисертації правових понять, зокрема, «релігійні організації», «майно культового призначення» тощо (*підрозділи 1.1 та 1.3 дисертації*). За допомогою формально-логічного та порівняльно-правового методів було проведено дослідження змісту та структури цивільно-правових норм, що визначають порядок набуття, здійснення та припинення окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення (*підрозділи 2.1 та 2.2 дисертації*). Застосування методу аналізу та синтезу допомогло виявити прогалини в чинному законодавстві України та сформулювати пропозиції щодо удосконалення правових норм у сфері передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям та захисту їхніх речових прав (*підрозділи 1.2, 1.3, 2.1 та 3.1 дисертації*). За допомогою

методу узагальнення було здійснено узагальнення досвіду інших країн щодо передачі та повернення державою релігійним організаціям майна культового призначення, а також вітчизняної судової практики вирішення майнових спорів за участю релігійних організацій з приводу володіння та користування майном культового призначення (*підрозділи 2.1 та 3.2 дисертації*). Використання системно-структурного методу дало змогу, зокрема, сформулювати класифікацію речових прав релігійних організацій, способів їх захисту тощо (*підрозділи 1.4 та 3.2 дисертації*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняній юридичній науці дослідженням речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Автор дисертації сформулював низку таких теоретичних положень, що виносяться на захист.

Уперше:

1) встановлено, що нерухоме майно виключно культового призначення (це майно не може використовуватись з метою, відмінною від здійснення богослужіння) є обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав, оскільки може належати лише релігійним організаціям, територіальним громадам, державі і, як виняток, фізичним особам, які є членами релігійних утворень без реєстрації юридичної особи;

2) запропоновано ввести і законодавчо закріпити поняття «єдиний культовий комплекс» як сукупність культової будівлі (споруди) та земельної ділянки, на якій вона розташована, адже вони слугують одній меті і повинні розглядатись як єдиний об'єкт цивільних прав, що належить до майна виключно культового призначення;

3) встановлено, що за своєю юридичною природою безоплатна передача релігійним організаціям у власність майна культового призначення є пожертвою, що має такі особливості: а) обдарованими є наперед невизначене коло релігійних організацій; б) державою встановлено спеціальні умови набуття релігійними організаціями права власності на відповідне майно; в) предметом пожертви є майно культового призначення; г) предмет пожертви має використовуватись релігійною організацією, яка його отримала, виключно за його цільовим призначенням.

Удосконалено:

4) підходи щодо необхідності розмежування повернення і передачі державою релігійним організаціям майна культового призначення. Повернення певного культового майна релігійній організації має здійснюватися лише у разі документального доведення останньою того, що саме у неї чи організації, правонаступником якої вона є, це майно було вилучено (націоналізовано) за радянських часів. За відсутності такої релігійної організації допускається передача державою об'єктів культового призначення іншим релігійним організаціям;

5) класифікацію майна релігійної організації за правовим режимом використання на: 1) *майно виключно культового призначення* (це нерухоме майно, що безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів,

церемоній тощо та не може використовуватись з іншою метою); 2) *майно звичайного вжитку* (речі та майнові права, які не можуть набувати ознак майна культового призначення, зокрема кошти); 3) *майно подвійного призначення* (речі, які можуть використовуватись і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку, зокрема, ікони, релігійна література, свічки тощо);

б) класифікацію речових прав релігійних організацій за належністю об'єкта речових прав певному колу суб'єктів на: *загальні* (об'єкти яких можуть набувати будь-які учасники цивільних правовідносин) та *особливі* (об'єкти яких можуть належати лише визначеному у законодавстві колу осіб). Як особливі слід розглядати речові права релігійних організацій на майно виключно культового призначення.

Дістали подальшого розвитку:

7) пропозиція про можливість вирішення майнових спорів між релігійними організаціями щодо культової будівлі (єдиного культового комплексу) шляхом передачі (повернення) у власність чи постійне користування одній релігійній організації такого майна та одночасного встановлення для іншої релігійної організації особистого сервітуту щодо такого майна;

8) аргументація того, що право постійного користування земельною ділянкою має цивільно-правову природу і належить до речових прав на чуже майно;

9) науковий підхід з приводу того, що постійне або довготривале (понад 5 років) безоплатне користування державним або комунальним майном слід відносити до речових прав на чуже майно, а тому у випадку передачі (повернення) державою культової будівлі або іншого (рухомого) майна культового призначення у постійне або довготривале безоплатне користування релігійній організації у останньої виникає зазначене речове право на чуже майно культового призначення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у *правотворчій діяльності*, в якій можуть бути враховані пропозиції дисертанта щодо удосконалення окремих статей ЦК України, Земельного кодексу України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а також щодо прийняття розробленого дисертантом законопроекту «Про повернення (передачу) культового майна релігійним організаціям» (Додатки А, Б);

– у *науково-дослідній діяльності* при подальшому дослідженні проблем правового статусу релігійних організацій, набуття, здійснення та захисту речових прав, а також об'єктів цивільних прав;

– у *правозастосовчій діяльності*, насамперед, у практиці вирішення судами спорів щодо майна культового призначення, а також діяльності спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань релігії. Окремі викладені в дисертаційному дослідженні та в зазначеному вище законопроекті положення визнані Департаментом у справах релігій та забезпечення свободи

совісті Державного комітету національностей та релігій слухними і використовуються в його діяльності (*Акт впровадження від 15.05.2007 р. № 10–18/148 – Додаток В*);

– у навчальному процесі при викладанні навчальної дисципліни «Цивільне право». Результати дисертаційного дослідження використовуються в навчальному процесі Університету економіки та права «КРОК» (*Акт впровадження від 05.06.2007 р. – Додаток Д*).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були предметом обговорення на спільних засіданнях наукових відділів Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України.

Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч» (м. Київ, 28–29 вересня 2006 року); Міжнародній науковій конференції молодих вчених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 27–28 жовтня 2006 року); Першій міжнародній науково-практичній конференції студентів і молодих вчених «Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти» (м. Суми, 8–9 грудня 2006 року); Другій міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Проблемні питання цивільного та господарського права» (м. Харків, 16 лютого 2007 року); круглому столі «Актуальні проблеми соціально значущої діяльності релігійних організацій України» (м. Київ, 26 червня 2007 року); науково-практичній конференції «Релігія і Церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 21 вересня 2007 року); круглому столі «Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід» (м. Київ, 23 жовтня 2007 року), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства» (м. Київ, 7 грудня 2007 року), Другій міжнародній науково-практичній конференції «Методологія приватного права: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Київ, 22–23 травня 2009 року).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковано у сімнадцяти наукових працях, з яких сім – у фахових наукових виданнях, рекомендованих ВАК України, дві – у інших фахових наукових виданнях, та вісім у збірках тез доповідей за результатами науково-практичних конференцій.

Структура дисертації обумовлена завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, які включають 8 підрозділів, висновків, чотирьох додатків та списку використаної літератури. Повний обсяг дисертації становить 218 сторінок, з яких 180 сторінок основного тексту. Додатки А–Д займають 18 сторінок. Список використаних джерел складається з 205 найменувань і викладений на 20 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, надано аналіз ступеня дослідженості тематики дисертації, визначено зв'язок роботи з науковими програмами, планами, мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, методи наукового дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, висвітлено апробацію і наведено публікації результатів дослідження автора.

Розділ 1. «Загальна характеристика речових правовідносин за участю релігійних організацій» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 «Еволюція правового регулювання речових відносин за участю релігійних організацій» аналізуються речові відносини за участю релігійних утворень в різні історичні епохи, досліджується становлення релігійних організацій як суб'єктів цивільних правовідносин та власників майна, в тому числі й культового призначення.

На думку дисертанта, правові явища минулого дають можливість виявити глибинний зміст та особливості правового регулювання речових відносин за участю релігійних організацій в Україні. Держава у різні історичні епохи розглядала релігійні утворення як специфічний суб'єкт правовідносин, надаючи їм відповідний статус юридичної особи приватного чи публічного права або ж взагалі позбавляючи статусу юридичної особи.

Римському приватному праву не було відоме таке поняття як Церква. В той час існували лише релігійні об'єднання (корпорації), які розглядались як окремий особливий вид юридичних осіб приватного права, відмінний від різних спілок осіб однієї професії. Християнська Церква з точки зору візантійського права розглядалася як союз осіб. Вона виступала як юридична особа публічного права і являла собою ієрархічну сукупність церковних установ, що були визнані суб'єктами приватного права (юридичними особами), які були відносно самостійними і мали відокремлене майно.

За часів Київської Русі Церква мала особливий статус учасника цивільно-правових відносин. Її розглядали як особливу суспільну організацію публічного права, проте монастирі, архієрейські дома та помісні церкви, а не лише Церква, визнавались власниками майна та самостійними учасниками речових правовідносин. Православна церква у дореволюційній Росії мала статус державної релігійної організації. Її діяльність, в тому числі навіть порядок відправлення культу, визначалася світськими законами. Набувати нерухоме майно Православна церква могла лише за царським дозволом. Інші ж релігійні утворення були приватними юридичними особами, майно яких формувалось не за рахунок державних коштів і не являлось державним (казенним).

У радянський період релігійні утворення розглядались як церковні і релігійні товариства, а пізніше – як релігійні об'єднання громадян, але без отримання статусу юридичної особи. Релігійним утворенням на той час не надавався повноцінний офіційний статус юридичної особи та власника майна, а надавались лише окремі (досить обмежені) правомочності щодо володіння та користування майном культового призначення.

У Стародавньому Римі все майно поділялось на майно людського права та сакральне майно. Останнє було вилучене з цивільного обороту та нікому не належало. Саме релігійні корпорації володіли та користувались таким майном на підставі сакрального права. Їх володіння та користування сакральним майном підлягало захисту інтердиктами претора. У візантійському праві не було поділу речей на речі сакрального та речі людського права, адже все майно Церкви було під особливим захистом держави. У російському дореволюційному праві речі поділялись на священні, освячені через використання в служінні та неосвячені. Священні речі, в тому числі храми, могли перебувати не лише в церковній власності, а й використовуватися лише за призначенням.

У підрозділі 1.2 «Релігійні організації як суб'єкти речових правовідносин» дисертант досліджує цивільно-правовий статус релігійних організацій, а також їх види та організаційно-правові форми.

Релігійні утворення, а саме це поняття, на думку дисертанта, найбільш точно відображає суть існуючих в Україні суб'єктів, які мають на меті задоволення релігійних потреб, слід поділяти за ознакою набуття або не набуття ними статусу юридичної особи на релігійні організації (як юридичні особи) та інші релігійні утворення, які здійснюють свою діяльність без утворення юридичної особи. Останні не слід розглядати як релігійні організації, оскільки вони не являються суб'єктами цивільних правовідносин.

Відправною точкою в дослідженні релігійних організацій як суб'єктів речових правовідносин має бути питання про їх правовий статус. Хоча в окремі історичні епохи релігійні утворення і були публічними суб'єктами права, нині ж їх слід відносити до юридичних осіб приватного права, оскільки церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави. Релігійні організації слід розглядати як один із видів юридичних осіб, утворених відповідно до положень глави 7 ЦК України та спеціального законодавства, які не ставлять перед собою мети отримання прибутку, тобто є непідприємницькими.

Дисертант звертає увагу на те, що релігійне об'єднання має право власності лише на майно, яке йому добровільно передали релігійні організації, що входять до нього, а також на майно, набуте вже самим релігійним об'єднанням.

У підрозділі 1.3 «Майно культового призначення як особливий об'єкт речових правовідносин» дисертант досліджує поняття «майно релігійної організації» та розглядає майно культового призначення, яке належить релігійній організації, як складову частину її майна та як особливий об'єкт речових правовідносин.

За призначенням серед майна релігійної організації автором виділено майно культового призначення. Під *майном культового призначення* слід розуміти все майно, яке безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів, церемоній тощо. Зазначене майно має як загальні властивості майна, так і притаманні тільки йому особливості, а саме: на нього не може бути звернуто стягнення за претензіями кредиторів, при припиненні діяльності

релігійної організації воно передається іншій релігійній організації тощо. Проте окремі речі, що належать релігійній організації, можуть використовуватись в одному випадку як майно культового призначення, а в іншому – як майно звичайного вжитку, а тому їх слід розглядати як *майно подвійного призначення*.

Автор пропонує визнати нерухоме майно виключно культового призначення обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав, оскільки воно може належати певним учасникам цивільного обороту, а саме: релігійним організаціям, державі, територіальним громадам і, як виняток, фізичним особам — членам релігійних утворень без реєстрації юридичної особи. В дисертації обґрунтовано необхідність створення і ведення спеціального державного реєстру нерухомого майна виключно культового призначення. Рухоме майно культового призначення, в тому числі ікони, слід розглядати як майно подвійного призначення, що не обмежене в цивільному обороті.

В дисертації звертається увага на те, що частина майна культового призначення становить або може становити історичну, художню або іншу культурну цінність. В такому разі таке майно повинно використовуватись релігійними організаціями з додержанням установлених правил охорони і використання об'єктів культурної спадщини.

Дисертантом запропоновано ввести поняття «єдиний культовий комплекс» як сукупність культової будівлі (споруди) та земельної ділянки, на якій вона розташована, адже вони слугують одній меті і їх слід розглядати як єдине ціле. Цей комплекс, як одна неподільна річ, слід розглядати як нерухоме майно виключно культового призначення.

У підрозділі 1.4 «Правова природа та види речових прав релігійних організацій» дисертант досліджує речові права релігійних організацій, класифікує їх, виділяючи речові права на майно культового призначення з-поміж інших речових прав, що можуть належати релігійним організаціям.

Під речовими правами релігійних організацій автор пропонує розуміти лише такі речові права, об'єкт яких належить релігійній організації як юридичній особі, а не її учасникам (членам) – фізичним особам чи інших релігійним організаціям. Речові права релігійних організацій є видом речових прав, а тому їм властиві всі загальні ознаки речових прав взагалі: вони є абсолютними цивільними (майновими) правами, елементом змісту цивільних (речових) правовідносин, утверджують належність матеріальних благ конкретним суб'єктам (релігійним організаціям як юридичним особам), носять майновий характер, мають економічний зміст тощо.

Дисертант провів таку багатопідставну класифікацію речових прав релігійних організацій: 1) за належністю об'єктів речових прав певному колу суб'єктів: на загальні та особливі; 2) за кількістю об'єктів: на різнооб'єктні та монооб'єктні; 3) за встановленням строку чинності: на строкові та безстрокові; 4) за обмеженням переліку правомочностей: на повноправомочні та обмеженоправомочні; 5) за привласненням об'єкта речового права: на речові права на власне майно та речові права на чуже майно.

Автор підтримує позицію науковців (зокрема, Шевченко Я. М., Венецької М. В.), що всі речові права слід поділяти не лише залежно від змісту та обсягу, а й від виду об'єктів, пропонуючи розглядати речові права на майно культового призначення як один із видів речових прав.

Розділ 2. «Характеристика окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення» складається з двох підрозділів. Цей розділ присвячено дослідженню окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення та розгляду безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям як одного із способів набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення.

У підрозділі 2.1 *«Право власності релігійних організацій на майно культового призначення»* дисертант досліджує особливі риси права власності релігійних організацій на майно культового призначення. Значну увагу автор приділяє дослідженню підстав, способів набуття та припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення. На думку дисертанта, не слід ототожнювати підстави та способи набуття права власності на майно культового призначення. Сам правочин-договір, вчинений щодо майна культового призначення, є лише підставою для набуття права власності релігійної організації на зазначене майно. Способом такого набуття виступатиме заволодіння, передача рухомого майна культового призначення або ж державна реєстрація правочину щодо нерухомого майна культового призначення. Набуття права власності релігійної організації на майно культового призначення можливе лише за наявності як підстав, так і способів такого набуття.

Зосереджується увага на тому, що необхідно розрізняти поняття «повернення майна» та «передача державою майна релігійним організаціям». Перший цивільно-правовий шлях має передбачати відповідне звернення та доведення релігійною організацією, що саме їй слід повернути майно культового призначення, яке було націоналізоване і збереглося в натурі. Другий шлях можна розцінювати як передачу майна, оскільки він передбачає надання майна, в тому числі земельних ділянок, будь-якій зареєстрованій в Україні релігійній організації, але з урахуванням певних обставин, зокрема певної конфесійної належності. Автор вважає, що безоплатне повернення та безоплатну передачу державою майна культового призначення релігійним організаціям слід розглядати як похідні та специфічні підстави набуття права власності релігійними організаціями.

Процес безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям з цивілістичного погляду слід розглядати як дарування з такими особливостями: 1) обдарованими є наперед невизначене коло релігійних організацій – претендентів на «подарунок від держави»; 2) державою встановлено спеціальні умови набуття відповідного майна; 3) майно, яке передається, має використовуватись виключно за його цільовим призначенням. Зважаючи на ці особливості, автор пропонує розглядати

безоплатну передачу державою майна культового призначення релігійним організаціям як пожертву, але з наданням переважного права на отримання такого майна тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність з релігійними громадами, у яких це майно було вилучено. Під наданням переважного права релігійній організації слід розуміти визнання за конкретною релігійною організацією тієї самої ж конфесійної належності права на безоплатне, першочергове отримання майна культового призначення, яке було націоналізоване на підставі декретів радянської влади та збереглося. Зазначене переважне право може бути надане релігійній організації лише за відсутності претендентів на повернення державою майна культового призначення.

На думку дисертанта, релігійна організація, а не держава, повинна визначити долю власного майна культового призначення у випадку припинення її діяльності, в тому числі й шляхом ліквідації. Визначення у статутних документах однієї релігійної організації іншої релігійної організації, якій має бути передане майно культового призначення у разі припинення діяльності першої, та набуття останньою зазначеного майна не слід розглядати як правонаступництво, оскільки у такому разі набуваються не всі, а лише частина прав на майно релігійної організації, яка припиняється.

У підрозділі 2.2 «Речові права релігійних організацій на чуже майно культового призначення» досліджується зміст, особливості, підстави та способи набуття релігійними організаціями речових прав, об'єктом яких може бути чуже майно культового призначення.

Автор підтримує висловлену С. О. Погрібним позицію, що речові права на чуже майно носять похідний характер, оскільки право власності на майно належить одній особі, у той час як інша особа має на це майно таке саме ж безпосереднє, але обмежене за змістом речове право. Відповідно, між власником майна культового призначення та релігійною організацією, якій надано відповідні речові права на зазначене майно, на відміну від третіх осіб, виникають певні взаємні права та обов'язки, які потребують додаткової конкретизації та закріплення (в законі або договорі).

Дослідивши можливість релігійних організацій набувати речові права на чуже майно культового призначення, дисертант дійшов висновку, що такими правами можуть бути: 1) сервітут; 2) суперфіцій; 3) право постійного користування земельною ділянкою; 4) право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення; 5) право постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення.

В дисертації обґрунтовується, що у випадку довгострокової оренди релігійною організацією нерухомого майна культового призначення право оренди релігійної організації, яке в неї при цьому виникає, доцільно розглядати як речове право на чуже майно культового призначення. У випадку передачі державою релігійним організаціям майна культового призначення у постійне або довготривале безоплатне користування у релігійних організацій

виникатиме право безоплатного користування державним майном, яке слід також розглядати як речове право на чуже майно культового призначення.

Автор вважає сервітутне користування ефективним правовим засобом, за допомогою якого можуть бути збалансовані інтереси релігійних організацій при поділі спірного майна, а тому його слід активно використовувати при врегулюванні майнових відносин за участю релігійних організацій.

Розділ 3. «Особливості цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення» складається з двох підрозділів. Цей розділ присвячено дослідженню підстав, форм, способів, засобів та особливостей захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, зокрема, у випадку безоплатної передачі (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям.

У підрозділі 3.1 *«Поняття, підстави та форми правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення»* досліджуються загальні засади цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

При цьому дисертант виходить з того, що категорія правового захисту є складовою частиною правової охорони речових прав на майно культового призначення. Дисертант погоджується з позицією, що слід виділяти три різні за значимістю, відмінні в механізмі реалізації, самостійні форми захисту цивільних (речових) прав релігійних організацій: 1) судову, 2) позасудову, 3) самозахист. Автор пропонує для здійснення належного захисту речових прав релігійних організацій при безоплатній передачі (поверненні) державою їм майна культового призначення створити так звані міжцерковні комісії за територіальним принципом. До складу таких комісій мають входити представники як релігійних утворень, так і уповноважених державних органів. Вбачається, що основні завдання таких комісій мають полягати: 1) у зборі та реєстрації всіх претензій-клопотань від колишніх власників (їх правонаступників) та інших претендентів, у тому числі й тих, яким держава передала у власність майно культового призначення (зокрема, на земельні ділянки), з метою формування відповідного реєстру на першому етапі; 2) у наданні всім зацікавленим особам, в тому числі й місцевим органам влади, можливості ознайомитись з цим реєстром та подати свої обґрунтовані заперечення на другому етапі, чим забезпечити відкритість процесу передачі (повернення) державою майна культового призначення; 3) в активному сприянні релігійним організаціям у вирішенні спірних питань, пов'язаних із безоплатною передачею (поверненням) державою майна культового призначення, як між собою, так і у взаємовідносинах з державою, а також в охороні їх речових прав на майно культового призначення. Звернення релігійних організацій до міжцерковної комісії як громадського органу слід розглядати як засіб позасудового та неюрисдикційного захисту речових прав.

Розглядаючи самозахист як дії уповноваженої особи щодо захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного її суб'єктивного права власними силами без звернення до компетентного органу, дисертант зазначає, що

захоплення культових будівель та протидію виконанню рішень суду, які є непоодинокими в Україні, не слід розглядати як самозахист речових прав релігійних організацій, оскільки такі дії фізичних осіб є протиправними.

У підрозділі 3.2 «Способи та засоби цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення» дисертант досліджує способи та засоби захисту як нетотожні поняття та різні елементи цивільно-правового захисту, а також розглядає можливість їх застосування у конкретних ситуаціях для захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

На думку автора, способи захисту речових прав релігійних організацій слід поділити на: а) загальні; б) спеціальні. Загальні способи захисту є універсальними та поширюються на всю сукупність чи значну кількість цивільних правовідносин, в тому числі й за участю релігійних організацій. Під спеціальними способами захисту речових прав релігійних організацій слід розуміти такі способи захисту, які використовуються для захисту речових прав релігійних організацій лише в окремих правовідносинах або ж можуть застосовуватися щодо захисту лише окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Як спеціальний спосіб захисту права власності релігійних організацій слід розглядати добровільне надання державою грошової чи іншої компенсації релігійній організації, якщо держава не має наміру або можливості повернути їй певну культову будівлю.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявляється у дослідженні особливостей речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Окрім наукових положень, які мають наукову новизну і виносяться на захист, в дисертації обґрунтовано та викладено такі найважливіші висновки і пропозиції.

1. З історично-правового аналізу речових правовідносин за участю релігійних організацій вбачається, що: а) держава у різні історичні епохи розглядала релігійні утворення як специфічний суб'єкт правовідносин; б) релігійні утворення в усі часи для здійснення своєї діяльності використовували як звичайне майно, так і специфічне майно культового призначення; в) релігійні утворення фактично завжди отримували додатковий правовий захист своїх речових прав на майно культового призначення.

2. Під поняттям «культове майно» («майно культового призначення») слід розуміти все майно, що безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів, церемоній тощо. До складу майна культового призначення входить не лише майно виключно культового призначення, а й майно подвійного призначення.

3. Звернення стягнення на майно релігійної організації за претензіями кредиторів має здійснюватись, насамперед, на належне релігійній організації

майно звичайного вжитку, а у разі його недостатності – на майно подвійного призначення.

4. Під речовими правами релігійних організацій слід розуміти лише такі речові права, об'єкт яких належить релігійній організації як юридичній особі. Речові права релігійних організацій є видом речових прав, а тому їм властиві загальні ознаки речових прав.

5. На законодавчому рівні слід надати переважне право на отримання від держави майна культового призначення тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність з релігійними громадами, у яких це майно було націоналізоване радянською державою. Під наданням переважного права релігійній організації слід розуміти визнання за конкретною релігійною організацією тієї самої конфесійної належності права на безоплатне першочергове отримання майна культового призначення, яке було націоналізоване на підставі декретів радянської влади та збереглося в натурі. Зазначене переважне право може бути надане релігійній організації лише за відсутності претендентів на повернення державою майна культового призначення.

6. Релігійна організація, а не держава, повинна визначити долю власного майна культового призначення у випадку припинення її діяльності, в тому числі й шляхом ліквідації. Визначення у статутних документах однієї релігійної організації іншої релігійної організації, якій має бути передане майно культового призначення, та набуття останньою зазначеного майна не слід розглядати як правонаступництво, оскільки набувається лише частина прав на майно.

7. До речових прав релігійних організацій на чуже майно культового призначення слід віднести такі речові права: 1) сервітут; 2) суперфіцій; 3) право постійного користування земельною ділянкою; 4) право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення; 5) право постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення.

8. Особливостями цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення є: а) потреба в додатковому застосуванні спеціального законодавства під час здійснення цивільно-правового захисту речових прав; б) однією з типових підстав для цивільно-правового захисту є порушення речових прав релігійної організації шляхом захоплення культової будівлі; в) для захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення слід активно застосовувати не лише загальні, а й спеціальні способи захисту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. *Ятченко Є. О.* Міліція та міжконфесійні конфлікти в Україні / Є. О. Ятченко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2004. – Вип. 25. – С. 362–368.

2. *Ятченко Є. О.* Виникнення майнових спорів між релігійними організаціями в Україні: історично-правовий аспект / Є. О. Ятченко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Вип. 29. – С. 419–426.

3. *Ятченко Є. О.* Латвійська Республіка: досвід вирішення майнових спорів щодо культових споруд / Є. О. Ятченко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 31. – С. 322–327.

4. *Ятченко Є. О.* Повернення культового майна релігійним організаціям в Україні та захист їх майнових прав / Є. О. Ятченко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 34. – С. 290–295.

5. *Ятченко Є. О.* Поняття, основні засади та деякі способи захисту майнових прав релігійних організацій / Є. О. Ятченко // Юриспруденція: теорія і практика. – 2007. – № 7 (33). – С. 42–48.

6. *Ятченко Є. О.* Сучасний стан охорони і захисту майнових прав релігійних організацій / Є. О. Ятченко // Юриспруденція: теорія і практика. – 2008. – № 3 (41). – С. 38–42.

7. *Ятченко Є. О.* Загальна характеристика речових прав релігійних організацій на майно культового призначення / Є. О. Ятченко // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2009. – № 7. – С. – 80–83.

8. *Ятченко Є. О.* Особливі майнові права релігійних організацій / Є. О. Ятченко // Правничий вісник. – 2007. – Вип. 2. – С. 174–180.

9. *Ятченко Є. О.* Міжцерковні комісії як суб'єкт цивільно-правової охорони речових прав релігійних організацій / Є. О. Ятченко // Правничий вісник. – 2008. – Вип. 3. – С. 177–181.

10. *Ятченко Є. О.* Особливий статус культового майна релігійної організації / Є. О. Ятченко // Розвиток цивільного законодавства України : шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнарод. наук.-практ. конф., 28–29 вересня 2006 р. : тези доповіді. – К.: Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 415–418.

11. *Ятченко Є. О.* Майнові права як не матеріалізований об'єкт цивільних прав організації / Є. О. Ятченко // Молодь у юридичній науці : міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, 27-28 жовтня 2006 р. : тези доповіді. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2006. – Ч. 3. – С. 214–217.

12. *Ятченко Є. О.* Деякі особливості вирішення майнових спорів за участю релігійних організацій та захисту їх майнових прав у третейському суді / Є. О. Ятченко // Проблемні питання цивільного та господарського права: міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспірантів, 16 лютого 2007 р. : тези доповіді. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 507–509.

13. *Ятченко Є. О.* Повернення майна релігійним організаціям в Україні та захист їх майнових прав / Є. О. Ятченко // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті : шляхи реалізації : зб. наук. матеріалів круглого столу [«Актуальні проблеми соціально значущої діяльності релігійних організацій України»], (Київ, 26 червня 2007 р.) / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – Розд. 2. – С. 172–178.

14. *Ятченко Є. О.* Особливий статус релігійної організації як суб'єкта цивільних правовідносин та власника майна / Є. О. Ятченко // Українське релігієзнавство. – 2007. – № 44. – С. 59–70.

15. *Ятченко Є. О.* Реституція чи добровільне повернення майна релігійним організаціям державою? / Є. О. Ятченко // Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід : Зб. наук. матеріалів круглого столу [«Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід»], (Київ, 23 жовтня 2007 р.) / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – Розд. 1. – С. 51–56.

16. *Ятченко Є. О.* Особливості міжконфесійного діалогу при вирішенні майнових питань / Є. О. Ятченко // Релігійна свобода : науковий щорічник. – 2007. – № 12. – С. 193–197.

17. *Ятченко Є. О.* Право релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою як речове право / Є. О. Ятченко // Методологія приватного права: сучасний стан і перспективи розвитку (м. Київ, 22–23 травня 2009) : Збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції «Методологія частного права: современное состояние и перспективы развития» / Ред. кол. : О. Д. Крупчан (голова), Н. С. Кузнецова, Я. М. Шевченко та ін. – К. : НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. – С. 250–256.

АНОТАЦІЇ

Ятченко Є. О. Речові права релігійних організацій на майно культового призначення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України. – Київ, 2010.

Дисертацію присвячено дослідженню речових прав релігійних організацій на майно культового призначення та вирішенню проблеми справедливої передачі (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям.

Проведено розмежування релігійних організацій та інших релігійних утворень. Релігійна організація розглядається як суб'єкт цивільних правовідносин та власник майна, а майно культового призначення як –

особливий об'єкт речових прав. Надано авторське визначення єдиного культового комплексу як майна культового призначення.

Значну увагу приділено характеристиці окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, а також дослідженню підстав, способів набуття релігійними організаціями права власності та речових прав на чуже майно культового призначення. Досліджено існуючі способи, засоби та форми захисту майнових прав, висловлено власну думку щодо можливості їх використання для захисту речових прав релігійних організацій.

На основі досвіду країн постсоціалістичного простору автор пропонує правовий механізм повернення та безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям, вирішення майнових спорів між ними.

Ключові слова: релігійні утворення, релігійні організації, майно культового призначення, речові права.

Ятченко Е. А. Вещные права религиозных организаций на имущество культового назначения. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Научно-исследовательский институт частного права и предпринимательства Академии правовых наук Украины. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена комплексному исследованию вещных прав религиозных организаций на имущество культового назначения и решению проблемы справедливой передачи государством имущества культового назначения религиозным организациям.

В работе проводится исследование таких понятий как «религиозное образование», «религиозная организация», «религиозное объединение», «имущество культового назначения», «вещные права религиозных организаций», «возврат имущества», «передача имущества» в их историческом развитии. Автор обращает внимание, что со времен римского частного права религиозные образования всегда имели особенные отношения с государством, а имущество культового назначения имело специальный правовой режим его использования. В работе также уделяется внимание и вопросам национализации советским государством имущества религиозных организаций.

В диссертации обосновывается позиция, что среди религиозных образований необходимо выделять те, которые осуществляют свою деятельность как юридические лица, и те, которые не получили такого статуса. Последние осуществляют свою деятельность в Украине без государственной регистрации. Религиозная организация рассматривается как субъект гражданских правоотношений и как собственник имущества. Особое внимание в диссертации уделяется рассмотрению такого вида религиозных организаций как религиозное объединение. При этом религиозный центр (управление) предлагается рассматривать лишь как орган управления религиозного

объединения. В работе также обосновывается необходимость разделения имущества религиозной организации по его назначению. Имущество культового назначения рассматривается как особенный объект вещных прав. Вводится понятие единого культового комплекса, который предлагается рассматривать как объект с ограниченным гражданским оборотом.

Автор уделяет значительное внимание характеристике отдельных вещных прав религиозных организаций на имущество культового назначения, выделяя среди них право собственности как право на своё имущество культового назначения. Диссертант придерживается позиции, что необходимо различать основания и способы приобретения права собственности, в том числе и на имущество культового назначения. Основания приобретения права собственности религиозными организациями следует разделять на традиционные и специфические. Бесплатную передачу и возврат государством имущества культового назначения следует рассматривать как способы приобретения права собственности религиозными организациями. В диссертации раскрываются также отличия между возвратом и передачей государством имущества культового назначения религиозным организациям.

Как вещные права религиозных организаций на чужое имущество культового назначения автор рассматривает: сервитут, суперфиций, право постоянного пользования земельным участком, право долгосрочной аренды недвижимого имущества, право постоянного или долгосрочного пользования государственным имуществом культового назначения.

В диссертации анализируется судебная практика по спорам религиозных организаций с использованием виндикационных, негаторных и других исков, исследуются способы и формы защиты имущественных прав, изложена позиция о возможности их использования для защиты вещных прав религиозных организаций, в том числе касательно бесплатной передачи государством культового имущества. Предлагается более активно использовать возможности рассмотрения имущественных споров с участием религиозных организаций третейскими судами, а также возможности защиты имущественных прав религиозных организаций общественными органами.

На основе опыта стран постсоциалистического пространства автор разработал правовой механизм возврата и бесплатной передачи государством культового имущества религиозным организациям, урегулирования имущественных споров между ними по поводу владения и пользования культовыми сооружениями, нашедший своё отражение в разработанном автором законопроекте «О возврате (передаче) культового имущества религиозным организациям».

Ключевые слова: религиозные образования, религиозные организации, имущество культового назначения, вещные права.

Iatchenko I. Material rights to cult property of religious organizations. – Manuscript.

The dissertation is for competition for candidate's degree in juridical sciences in the specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; international private law. – Scientifically research institute of private law and business Academy of law sciences of Ukraine.– Kyiv, 2010.

The dissertation is dedicated to complex research the material rights to cult property of religious organizations and solving the problem of true transfer of cult property to religious organizations by the state.

The author conducts differentiating of religious organizations and other religious formation. Religious organizations is considered as a subject of civil legal mutual relations and a property owner. The cult property is considered as separate object of the material rights. The author gives definition of the cult complex as a cult property.

Considerable attention is paid to characterization of separate material rights to cult property of religious organizations. The author investigates the existing ways and forms of protection of property rights and means of acquisition of right of ownership and material rights to strange cult property of religious organizations.

On the basis of experience of postsocialist countries, by an author the mechanism of returning and gratuitous transferring of cult property to religious organizations is offered, decision of property wrangles between them, and defence of their property rights as the project of the special law.

Key words: religious formation, religious organizations, cult property, material rights.